

Xatirə Xaliddin qızı Vəliyeva⁶⁸
TELEVİZYIA KANALLARINDAKI İCTİMAİ-SİYASİ VERLİŞLƏRDƏ ƏDƏBİ DİL
NORMALARININ POZULMASI

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyəlidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Dil xalqa məxsusdur. Xalq yaşadığıca dil də yaşayır, inkişaf edir. Dili qoruyub-saxlamaq, ona həssas yanaşmaq hər bir vətəndaşın borcudur. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dili bütün sahələrdə inkişaf etdi. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə referendum keçirildi və Azərbaycan dili Dövlət dili elan olundu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli sərəncam və Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında 01 noyabr 2018-ci ildə fərman imzalamışdır.

Dil, o cümlədən ədəbi dil cəmiyyət üzvləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsidir.

Ədəbi dil, ilk baxışda aydın linqvistik anlayış olsa da dilçilikdə həll edilməmiş məsələlər sırasına daxildir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o bir termin kimi heç də ümumi beynəlmiləl səciyyə daşımır. M.M.Quxman göstərir ki, “ədəbi dil termini” dilin işlənmiş (düzəldilmiş, hazır şəkllə salınmış – A.A) formasının adı kimi xüsusən Rusiyada «Литературный язык», Fransada “langue litteraire” İtaliyada “lingua litteraire” və s. kifayət qədər yayılmış olsa da, heç də yeganə termin deyildir. İngilis –Amerikan ənənəsində, xüsusən müasir ədəbi dillərə tətbiqdə, daha çox orfoepik normalara münasibətdə “dil standartı”, yaxud “standart dil” termini geniş yayılmışdır; son illər bu termin slavyanşünaslıqda da intişar etmişdir (1, s. 106).

“Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir. “Ədəbi yaxud ədəbi-yazılı dil” müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif formalarda və növlərdə mövcuddur. Bu, həmişə bu və ya digər dərəcədə işlənmiş, qanunlaşdırılmış, düşünülmüş, işlənmə qaydalarına çox və ya az dərəcədə tabe olan bir dildir (1, s. 109).

Məlumdur ki, hər bir xalq və ya millətin bütün üzvləri ümumxalq dilindən eyni şəkildə, eyni qaydada istifadə edə bilmirlər. Məsələn, ziyalılar, xüsusən alim və yazıçılar dildən daha məharətlə istifadə etməyə meyl göstərirlər. Onlar ümumxalq dilinin söz və ifadələrini, qayda-qayınunlarını daha da cilalayır və daha mükəmməl şəkllə salırlar. Lakin savadsız və azsavadlılar isə dildən bir növ —xam şəkildə istifadə edirlər. Bu deyilənlərə görə ki, müasir Azərbaycan ümumxalq dili, tərkibcə 2 qola ayrılır: 1) ədəbi danışiq, yaxud ədəbi dil, 2) qeyri-ədəbi danışiq, yaxud danışiq dili. Bu şərti bölgüdə —ədəbi dil və —danışiq dili məfhumlarını, eyni zamanda, dilin —tərkib tərəfləri də adlandırmaq olar. Ümumxalq dilinin iki qola ayrıldığını M.Qorki çox gözəl şərh etmişdir: —Dilin ədəbi və xalq dili deyə ikiyə bölünməsi yalnız onu göstərir ki, necə deyirlər, bir —xam dil var, bir də sənətkarlar tərəfindən işlənmiş dil. Ümumxalq dilinin iki qola ayrılmasını şərti mənada başa düşmək lazımdır, çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər xalqın bir neçə deyil, ancaq bir dili olur. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dili dedikdə bir dili, Azərbaycan danışiq dili dedikdə isə başqa dili düşünmək olmaz. Bunların hər ikisinin əsası eynidir. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televizorda, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir. Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Ədəbi dilin hamı üçün aydın və ümumi olması onun əsas əlamətlərini təşkil edir. Ədəbi dil mədəni və tarixi hadisədir. Bu dil cəmiyyətin mədəni tələbatı əsasında və müəyyən zərurət nəticəsində şifahi yolla yaranır (2, s. 19).

Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil haqqında yazır:” Bəziləri ədəbi dil dedikdə ancaq yazılı dili anlamışlar, şifahi ədəbi dilin də olacağını ağıllarına belə gətirməmişlər. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə , ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin , nəhayət kitabələrin dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Belə anlayış nəticəsində “yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz” kimi yanlış anlayış meydana çıxmış, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcı həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab edilmişdir”. Məsələn, akad. V.Vinoqradov şifahi poeziyanın dilini ədəbi dil saymamışdır (1, s. 107).

Şifahi nitqin qaydaları bir sistem kimi mövcud olan dilin nitq fəaliyyətində reallaşması ilə yaranır. Onun bir sistem kimi formalaşmasında daxili kommunikasiya həlledici rol oynayır. Dil kommunikasiyası bütün səviyyələrdə dil vahidlərinin daxili əlaqələrindən ibarətdir. Bunlar dildaxili qanunların sabit normalarının yaranmasını şərtləndirir bu normalar əsasında bütün səviyyədə dil vahidlərində daxili bir yerarxiya meydana çıxır. Sözlərdə formoloji ardıcılıq sözdüzəldici və sozdəyişdirici şəkllilərin sözlərə qoşulma prinsipləri, cümlə üzvlərinin sırası və s. dilin sabit daxili əlaqə normalarıdır (3, s. 93).

Dilimizin şifah qolunun son yüz ildə istifadə dairəsi, fəaliyyət meydanı təsəvvürəgəlməz dərəcədə genişlənməmişdir. Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi həyatındakı dönüşlər, istehsal sahələrinin çoxalması, radio, kino və televiziya auditoriyalarının yaranması və s. amillər şifahi dilin ünsiyyət imkanlarını artırmışdır.

Müasir dil normalarını elmi şəkildə təsvür etmək üçün “dil norması” anlayışını ətraflı müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu problem isə ədbi norma, norma meyarı, normanın dəyişməsi prosesi, birinin digərini əvəz etməsi, norma variantlarının meydana çıxması, norma ənənəsi və sair bu kimi məsələlərin şərhilə bağlıdır. Dildə normalar sistem şəklindədir. Bu ümumi sistem və onu təşkil edən yarım sistemlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olub, zənginləşməyə inkişaf etmə təbiətinə malikdir. Ədəbi dil norması daimi yaşayan, heç dəyişə bilməyən hadisə deyildir. Ədəbi dil normaları qanunauyğun dəyişikliyə uğrayır. Belə dəyişikliklər dilin daxili və xarici amilləri əsasında inkişafın təsirində meydana gəlir.

Norma dəyişikliyi müxtəlif dövrlərdə yazılmış elmi, bədii, publisistik, epistolaryar və digər mətnlər əsasında müəyyən edilir. Məsələn, 60 il bundan əvvəl yazılmış mətn dilimizin hazırkı səviyyəsi ilə tutuşdurulduqda oradakı mövcud fərqlər aydın surətdə aşkar olur.

Azərbaycan dilinin indiki şəraitdə dövlət dili, elm, mətbuat, təhsil, bədii ədəbiyyat dili olmasının, ana dilimizin ünsiyyət, ictimai mübadilə, kütləvi informasiya və başqa vəzifələri yerinə yetirməsinin özü də bu gün orfoepiya normalarının müəyyən edilməsini tələb edir.

Aydındır ki, ədəbi dilin mükəmməl, sabit normaları o zaman yarana bilər ki, bu dil ən yüksək inkişaf pilləsinə çatmış, milli ədəbi dil mərhələsi tamamlansın. Ümumiyyətlə, milli ədəbi dil mərhələsində dillər həm funksiyaca şaxələnir, həm də bunlar üçün vacib olan əsas keyfiyyətlər artır, yetişib formalaşır, normalaşma nisbi mənada başa çatır.

Bəllidir ki, normalaşma dildə tarixən həmişə davam edən bir hadisədir. Professor T.Hacıyev yazır: “Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan”. “Normalaşdırma quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini pozmadan ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; normalaşdırmada variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir.

Əlbəttə, normaların gözlənilməsi təkcə orfoepiyaya, ədəbi tələffüzə aid deyildir. Radio və televiziya sözün təsir qüvvəsi, onun estetik vəzifəsi yüksək olduğu üçün burada leksik norma (sözlərin düzgün seçilməsi) və qrammatik norma (sintaksis, cümlə konstruksiyaları) da əhəmiyyətli rol oynayır (4, s. 18).

Tədqiqat işimiz “Azərbaycan televiziya kanallarında ictimai-siyasi verilişlərdə ədəbi dilin pozulması” mövzusunda. Tədqiqat zamanı televiziya kanallarında aparıcıların nitqində ədəbi dil normalarının pozulduğu açıq-aşkar diqqətə cəlb edir. Bundan əlavə ictimai-siyasi veriliş aparıcısı qeyri-verbal kommunikasiyadan həddindən artıq çox istifadə edir, yersiz hərəkətlərə yol verir. Müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin dilində danışmaq üçün ifrat myelin qüsurlu təzahürləri əsasən iki mənbədən qidalanır; birincisi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən söz seçiminə göstərilən etinadsızlıqdan, ikincisi tələffüzdə nəzarətsizlik və sərbəstlikə yol verilməsindən. Birinci halda teleaparıcı və ya veriliş müəllifi şüurlu, ya şüursuz şəkildə ədəbi dildə mövcud olan sözdən və ya onun digər məna variantlarından – sinonimlərdən sərf-nəzər edərək dialektizmə uyur, fikrin ifadəsinə yalnız özünün doğulduğu, boya-başa çatdığı ərazidə işlənen və başa düşülən sözlərdən yararlanmaq yolunu tutur. Beləliklə, məsələn, zıqqı (vasvası), sozlamaq (xəstələnmək), əppək, danqa, hancarı, incəvara, qılça, cumbul, zırpı və s. bu kimi sözlər heç bir lüzum olmadan televiziya dilinə gətirilir. Nəticədə ümumxalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşmasının basılıca meyarı olan seçmə və əvəz etmə prinsipi istər-istəməz pozulmuş olur. Mövcud vəziyyətdə isə ən pisi həmin sözlər bir çoxları tərəfindən sadəcə olaraq, başa düşülmür, deməli, təbii ki, verilən informasiyanın qavranılması da xeyli çətinləşmiş olur (4, s. 246).

Ölkədə baş verən siyasi hadisələrlə, müstəqillik, aşkarlıq, demokratik proseslərlə əlaqədar ictimai siyasi terminlərin, bank, maliyyə və ticarət şəbəkələrinin artması ilə yaranan sözlərin, milli şüurun inkişafı ilə bağlı və şifahi ədəbiyyata, yazılı abidələrə, dilimizin daxili imkanlarına əsaslanaraq düzəldilən sözlərin hamısı ilk dəfə mətbuat vasitəsilə dilimizə gətirir, xalqa çatdırır. Bu cəhətdən mətbuatı “söz göyərçini” adlandıraraq burdakı leksik problemləri dərinlən araşdıranlar haqlıdılar (5, s. 189-202).

Televiziya nitqi formaca şifahi ədəbi dilə, məzmunca isə şifahi publisistikaya, konkret janr və üslublara aiddir. Bu şifahlilik həmin janrların quruluşunda, dil baxımından isə daha çox orfoepiya və sintaksis sahəsində nəzərə çarpır. Ona görə də şifahlilik, mavi ekranda tamaşaçı ilə anlaşılıq, təsirli bir dildə danışmaq üçün nümunəvi ədəbi tələffüzə - Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına əməl olunmasını vacib şərt kimi ortaya qoyur. Bu mənada hazırda ədəbi dilin orfoepiya normalarını, optimal ədəbi tələffüzü televiziya qədər geniş yayan, şifahi dilimizə kiçik ekran qədər gözəl boyalar, çalarlar vermək imkanı olan ikinci bir nitq tribunası tapmaq çətinidir. Məhz buna görə də məzmun, forma və janrıdan asılı olmayaraq, ekrana çıxan hər bir televiziya verilişində ədəbi tələffüz məsələsi hər an diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İstər siyasətçi və ya jurnalist, istər alim, həkim və başqa sənət sahibi, istərsə də peşəkar diktör, müğənni və ya aktyor olsun, fərqi yoxdur, onların hamısı danışmalarını müasir ədəbi tələffüzün tələbləri əsasında qurmalı və nitq mədəniyyəti qaydalarına əməl etməlidirlər.

Tədqiqat zamanı televiziya kanallarında bir sıra orfoepik normaların pozulması hallarına rast gəlmişik. Rast gəldiyimiz norma pozuntuları ən çox tələffüz zamanı söz üzərində vurğuların düzgün yerində işlədilməməsi, sonu eynicinsli qoşa cingiltili samitlə bitən tək hecalı sözlərin qoşa cingiltili samitin eliziyada hadisəsinə uğradılıb yalnız birinin kar samit kimi tələffüz edilməsi, sözdə uzanma tələb etməyən saiflərin uzanması, söz ortasında kar samitdən sonra saif səs gələrkən orfoqrafik qaydada olduğu kimi kar samit kimi tələffüz edilməsi faktlarına rast gəlmişik.

ARB kanalı. **İgirmi** beş, otuz dərəcə **isti**. **lyrmi** sözünü aparıcı dialektdəki (**igirmi**) kimi tələffüz eləyir. Belə tələffüz qaydası fonetik dialektizmə xasdır. **İsti** sözü (**isdı**) kimi tələffüz edilməlidir, ancaq aparıcı orfoepiya qaydalarına uyğun deyil,

orfoqrafiya qaydalarına uyğun “**isti**” kimi tələffüz etmişdir. Orfoepiya qaydalarına əsasən belə sözlərdən sonra saitlə başlayan şəkilçi və ya söz işləndikdə, t hərfi [d] kimi tələffüz olunur: behiştin [behişdin], behişt arzusu [behişd arzusu], xoşbəxtin [xoşbəxdin], xoşbəxt adam [xoşbəxd adam], neftin [nefdin], neft axını [nefd axını], turistin [turisdin], turist avtobusu [turisd aftobusu] və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması orfoqrafik və orfoepik normalar əsasında formalaşır. “**Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları**”nın təsdiq edilməsi haqqında “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 2 yanvar tarixli 835 nömrəli Fərmanının 2.4-cü bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərara alır:

1. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” təsdiq edilsin (əlavə olunur).

2. Bu Qərarla dəyişiklik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 24 avqust tarixli 772 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “İcra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi qaydası haqqında Əsasnamə”nin 2.6-1-ci bəndinə uyğun edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Baş naziri

Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyuntarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya Normaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 16 aprel tarixli 174 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Atv kanalı. 21.10.20.

“**Qərargah**” verilişində aparıcı orfoepik normanı pozaraq: “Biz yenidən o torpaqlara qayıdacağıq” cümləsini “Biz yenidən o torpaqlara **qaydacıx**” kimi tələffüz etmişdir. **Qayıdacağıq** sözü [**qayıdacağıx**] kimi tələffüz olunmalı idi. Aparıcının **qaydacıx** kimi tələffüz etməyi dialekt leksikasına aiddir. Aparıcı fonetik – orfoepik normanı pozaraq “**tip (tİbb) sahəsində ikinci saha açmayaq**” kimi tələffüz etmişdir. **Açmayaq** sözü [**açmıyax**] kimi tələffüz olunmalı idi. Orfoepiya qaydalarına əsasən a, ə saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə y bitişdirici samiti ilə başlayan qrammatik şəkilçilər (-ya2, -yır4, -yar2, -yan2, -yacaq2, -yası2, -yaraq2, -yarkən2, -yıb4, -yınca4 və s.) qoşulduqda, bu saitlər özündən əvvəlki hecaya uyğun qapalı saitlə ([ı], [i], [u], [ü]) tələffüz olunur: almayacaq [almıyacax], anaya [anıya], bağlayır [bağlıyır], başlayar[başdıyar], dəvəyə [dəviyə], gözləyəsidi [gözdüyəsidi], kölgəyə[kölgüyə], oxşayan [oxşuyan], oynayınca [oynuyunca], söyləyən[söylüyən] və s. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına görə sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər samitlə başlanan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samitin biri düşür, saitlə başlanan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samit olduğu kimi qalır, şəkilçi qəbul etmədikdə sözün kökündə yazılışda və tələffüz zamanı heç bir dəyişiklik baş vermir. Məsələn, sİrr [sİrr] sİrri [sİrri] [sİrlər], fənn[fənn] [fənni] [fənlər], tİbb [tİbb] tİbbin [tİbbin] tİbdə [tİbdə] sədd [sədd] səddi [səddi] sədlər[sədlər] kimi yazılır və tələffüz olunur (6).

Real.tv-nin aparıcısı İlqar Mikayıloğlunun nitqində ədəbi dil normalarının pozulduğunu müşahidə edirik. Məsələn: “**Dəliqanlı kimi beynim çöndü və a:ltında indi də çəkİrəm**. Bu cümlədə “**beynim çöndü**” və **a:ltında (altını da) indi çəkİrəm**” **Altını da indi çəkİrəm** frazeoloji birləşməsində a səsini uzadaraq, “**da**” bağlayıcısını ayrı deyil, **altını** sözünə birləşdirərək **a:ltında** kimi bir vurğu altında tələffüz etmişdir.

Dilin leksik tərkibi cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı, onun dəyişməsi, inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Buna görə də leksika sahəsində müxtəlif növ norma meydana çıxmışdır ki, bunların da dilçilik mövqeyindən müəyyənləşdirilməsi son dərəcə mürəkkəb və qəlizdir.

Leksik sistemin normalaşdırılması böyük çətinliklərlə həyata keçirilir. Burada, demək olar ki, hər söz haqqında, onun taleyi, nitqdə işlənilməsi barədə konkret düşünmək lazım gəlir. Dilin leksikası ideologiya ilə sıx əlaqədardır. Xalqın dünyagörüşü, onun maddi və mədəni sahəsinin inkişaf səviyyəsi burda öz əksini tapır və s.

Leksik norma probleminə dair çoxlu məsələ vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

1) Sözlün seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar. Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə işlədilməsi normaları sözdən düzgün istifadə norması adlanır.

Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə yerində işlədilməsinə əfsuslar olsun ki, televiziya kanallarında təsadüf olunur. Tədqiqat zamanı belə norma pozuntularına rast gəlmişik. Məsələn, **Real tv. 01.10.20**. İlqar Mikayıloğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq: “**Biz söküürük, əməlli başlı erməniləri söküürük**”, şəklində cümlə işlətməmişdir. Bildiyimiz kimi “**sökmək**” sözü tikilən cansız əşyalara aiddir. Evi sökmək, hasarı sökmək, binanı sökmək, paltarı sökmək, köynəyi sökmək və s. Canlı əşyalarda sökmək ifadəsini işlətmək leksik normanı pozur. Bu cümlədə aparıcı: “**Erməniləri söküürük**” ifadəsini **obrazlı şəkildə göstərməyə çalışmışdır**. Zənnimizcə, obrazlı ifadələrdən ədəbi-bədii verilişlərdə işlənməsi daha məqsədəuyğundur.

Real.tv. 21.11.20. “**Qarabağın İmarətinə qayıdış**” verilişində aparıcı İlqar Mikayıloğlu leksik normanı pozaraq: “**Tarixə baş salanda**”, “**Tarixin dərinliklərinə çıxıb gedəndə**” kimi ifadələr işlətməmişdir. Dilimizdə “**baş**” sözü ilə bağlı müxtəlif mənalarda işlədilən frazeoloji ifadələr var. Məsələn, **baş götürüb getmək, başdan eləmək, baş çıxarmaq, başa düşmək, başdan çıxarmaq, başa vurmaq, başa salmaq** və s. “**Tarixə baş salmaq**” frazeoloji birləşmə kimi uğursuz seçimdir, onun əvəzinə “**nəzər yetirmək**” frazeoloji birləşməsi deyilsə idi “**tarixə nəzər yetirək**” daha dəqiq olardı. “**Tarixin dərinliklərinə çıxıb gedəndə**” söz birləşməsi əvəzinə isə “**tarixə dərinədən nəzər salanda**” kimi işlənsə idi daha məqsədəuyğun olardı.

Leksik normanın pozulması hadisəsi ədəbi dilimizdə qarşılığı olan, lakin digər dillərdən dilimizə keçən sözlərin ya olduğu kimi, ya da öz dilimizin fonetikasına uyğunlaşdırıb işlədilməsidir.

Başqa dilin sözlərindən istifadə. Dilə gələn hər bir alınma söz “ədəbi vətəndaşlıq” hüququ qazana bilmir. Belə sözlərin həddindən çox qəbul olunması dili ağırlandırır.

İlqar Mikayıloğlunun nitqində ən çox leksik normaların pozulduğunu müşahidə edirik. Məsələn, *adi nol (sıfır) altı Juqili idi*. Bu cümlədə *nol* sözünü işlədərək varvarizmlərdən istifadə etmişdir. Digər bir nümunə: *Bu adi br küçə razborkası (mübahisəsi) idi*. Bu cümlədə işlənən *razborka* sözü jarqon kimi ən çox gənclərin nitqində və cinayətkar aləmdə işlənir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində alınmalardan istifadə müxtəlif vəziyyətdə özünü göstərmişdir. Məsələn, 20-30-cu illərdə ərəb, fars, rus və Avropa sözlərinin ədəbi dilə gətirilməsi güclü olmuşdur. Bu meyil həmin dövrün ədəbi dil normalarına uyğun gəlirdisə bu gün alınma sözlərdən yerli-yersiz istifadə etmək ədəbi dil norması baxımından qüsurlu hesab olunur.

2) Yerli sözlərin işlədilməsinə dair normalar. Dildə yeni sözlərin yaranması canlı dillərin təbiətinə və tələblərinə müvafiq olur. Bu obyektiv proses zamanı dildə onlarca yeni-yeni sözlər – neologizmlər meydana çıxır.

Təbii ki, televiziya və radioda, ümumən, KİV-də gedən dil prosesləri, bütövlükdə ədəbi dildəki tendensiyaların tərkib hissəsidir və ekran-efirdəki dil hadisələrinə də məhz bu prizmadan yanaşılmalıdır. Sadəcə, hazırda ölkəmizdə formalaşmış yeni teleradio sistemi və bu çoxşəbəkəli sistemə daxil olan telekanallar geniş auditoriyaya əhatə etdiyi üçün dil proseslərini daha qabarıq əks etdirir. Tamaşaçı auditoriyasının ekran-efir sənətinə daha ciddi tələblərlə yanaşması və verilişlərdə gedən istər məzmun, istərsə də dil-davranış yanlışlıqları faktlarına həssas münasibət göstərməsinin əsas səbəbini də bununla izah etmək olar. Biz televiziya ekranında çıxış edənləri təkcə biliyinə, görünüşünə, davranış mədəniyyətinə görə deyil, həm də danışıqının məzmununa və nitq mədəniyyətinin səviyyəsinə görə qiymətləndiririk. Bəzən nöqsanlara, o cümlədən qabarıq dil xətalарına verilən kəskin reaksiyalar o deməkdir ki, müasir intellektual tamaşaçı ana dilinə Azərbaycan xalqının ruhunu yaşadan, min illərdir ki, onun milli və mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayan müqəddəs xəzinə kimi baxır. Xalqın tarixi kökləri, mədəni irsi, elmi təfəkkürü, ictimai inkişaf yolu məhz bu xəzinədə öz əksini tapır. Ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvəti, mədəniyyətinin güzgüsüdür. Ona görə də ana dilinə ehtiramla yanaşmaq, onun saflığını qorumaq, bu dilin qaydalarına əməl etmək, ana dilinin mötəbər daşıyıcısı və təəssübkeşi olmaq hər kəsin borcudur. Televiziyaların dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşması məhz bu müddəalara əsaslanmalıdır.

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Yəni ekrandan səslənən nitq kütləvi auditoriyaya yönəldiyi üçün sadə, aydın, səlis və dilin qaydalarına uyğun olmalıdır (7, 14.10.21).

Ekrandan səslənən şifahi nitqin bir çox özəllikləri vardır və bununla bağlı yaranan tələblər televiziya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bu dilin normativ və kütləvi olması terminlərdən istifadəni məhdudlaşdırır, jarqonları kənara qoyur, cümlələrin xüsusi quruluşunu, görüntü ilə uzlaşmanı, sözlərin düzgün tələffüzünü, aparıcıların zəngin söz ehtiyatına yiyələnməsini tələb edir. Televiziya nitq həm də bir növ psixoloji təsir vasitəsidir. Ona görə də bu nitqə, onun elementlərinə xüsusi tələblə yanaşmaq lazım gəlir. Həmin tələblər gözlənilməyəndə ekran nitqində ciddi nöqsanlar ortaya çıxır.

Televiziya nitq mədəniyyətinin, düzgün danışıqın təbliğatçısı olmalıdır. Bu mənada tamaşaçı düzgün danışıq, normativ tələffüzü aparıcıdan, diktordan, səlis nitqi, aydın diksiyası olan jurnalistlərdən öyrənir. Lakin bu gün kamera qarşısında çıxış edənlərin danışıqında özünü göstərən bir sıra nöqsanlar, o cümlədən ayrı-ayrı səslərin, sözlərin, qrammatik normaların yanlış tələffüzü, xüsusi adların təhrif edilməsi, söz və cümlə vurğularının yerində deyilməməsi kiçik ekranın böyük missiyasına ciddi xələl gətirir. Bu, dil üçün ciddi təhlükə sayılmalıdır.

Televiziya jurnalisti öz şifahi nitqini ilk növbədə dilimizin təbiətini əks etdirən səs və heca sistemi əsasında qurmalıdır. Təəssüflə qeyd edək ki, səslərin, fonemlərin, sintaqm və cümlələrin deyilişi, alınma sözlərin tələffüzünə, doqma dilimizin tələffüzünü asanlaşdıran forma və vasitələrinə, üsul və yollarına bələd olmaq televiziya verilişlərində vahid orfoepik tələb kimi heç də həmişə gözlənilmir (8, s. 126).

Tələffüzün dialekt variantına üstünlük verilir: əvvəl əvəzinə əvvəla, belə əvəzinə belənçik, elə əvəzinə eylə, bülleten əvəzinə büllüten və s.

İtv.-də 27.09.20. “**Sabaha saxlamayaq**” verilişində aparıcı Orxan Fikrətoğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq dialektlərdən istifadə etmişdir. Məsələn, ədəbi dildə olan “**yenə**” sözünü Şimal-şərq qrupu dialekt və şivələrinə xas olan “**gənə**” kimi işlətməmişdir. **İyirmi** sözünü [**igirmi**] kimi tələffüz edir.

Real tv. 01.10.20. İlqar Mikayıloğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq: “**Biz söküürük, aməlli başlı erməniləri söküürük**”, şəklində cümlə işlətməmişdir. Bildiyimiz kimi “**sökmək**” sözü tikilən cansız əşyalara aiddir. Evi sökmək, hasarı sökmək, binanı sökmək, paltarı sökmək, köynəyi sökmək və s. Canlı əşyalarda **sökmək** ifadəsini işlətmək leksik normaları pozur. Bu cümlədə aparıcı: “**Erməniləri söküürük**” ifadəsini obrazlı şəkildə göstərməyə çalışmışdır. Zənnimizcə, obrazlı ifadələrdən ədəbi-bədii verilişlərdə işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Nitqin dəqiqliyinin pozulması: **Forma mənibarbad güinə qoydu**. Bu cümlədə **barbad** sözü yerində dəqiq işlənməyib. **Barbad** olmaq sözü hər hansı məkanla bağlı ola bilər.

Başqa bir misal: **Kriminal veriliş elədiyimdən** və s. Bu cümlədə “**veriliş elədiyimdən**” ifadəsi nitqin dəqiqliyini pozur. Jurnalist “**veriliş elədiyimdən**” ifadəsinin əvəzinə “**veriliş hazırladığım üçün**” ifadəsini işlətsə, fikir daha dəqiq olar və ədəbi dilin leksik norması pozulmaz. **Dəliqanlı kimi beynim çöndü və a:ltında indi də çəkirəm**. Bu cümlədə “**beynim çöndü**” və **a:ltında (altını da) indi çəkirəm** frazeoloji birləşmələrinin jurnalist tərəfindən efirdə işlədilməsi ədəbi dil normalarının pozulmasına

gətirib çıxarır. *Altını da indi çəkirəm* frazeoloji birləşməsində *a* səsini uzadaraq, “*da*” bağlayıcısını ayrı deyil, *altını* sözünə birləşdirərək *a:ltında* kimi bir vurğu altında tələffüz etmişdir.

Atv kanalı. 21.10.20. “Qərargah” verilişində aparıcı orfoepik normanı pozaraq: “Biz yenidən o torpaqlara qayıdacağıq” cümləsini “Biz yenidən o torpaqlara **qaydacıx**” kimi tələffüz etmişdir. **Qayıdacağıq** sözü [**qayıdacağıx**] kimi tələffüz olunmalı idi. Aparıcının **qaydacıx** kimi tələffüz etməyi dialekt leksikasına aiddir. Aparıcı fonetik – orfoepik normanı pozaraq “**tıp (tibb)** sahəsində ikinci sahə açmıyaq” kimi tələffüz etmişdir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına görə sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər samitlə başlanan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samitin biri düşür, saitlə başlanan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samit olduğu kimi qalır, şəkilçi şəbul etmədikdə sözün kökündə yazılışda və tələffüz zamanı heç bir dəyişiklik baş vermir. Məsələn, sirr [sirr] sirri [sirri] [sirlər], fənn[fənn] [fənni] [fənlər],tibb [tibb] tibbin [tibbin] tıbdə [tıbdə] [sədd [sədd] səddi [səddi] sədlər[sədlər] kimi yazılır və tələffüz olunur (6).

Atv. 28.10.20. “**Qərargah**” verilişində aparıcı qrammatik normanı pozaraq: “**Son aylar ərzində son dərəcə....**” cümləsində iki dəfə **son** sözündən istifadə etmişdir. Cümləni “**axır aylarda son dərəcə....**” kimi işlətsə idi daha düzgün olardı. Real.tv-də Ləman Ələşrafızının nitqində də ədəbi dilin normalarının pozulduğunu müşahidə etmişik. Məsələn: *Necə baş ve:rmiş idi bu hadisə?* Bu cümlədə inversiya yaranaraq sintaktik norma, *ve:rmiş idi* (olmalı idi “*vermişdi*”) morfoloji və fonetik norma pozulmuşdur. Qrammatik normanın pozulduğu daha bir misal: *Yadda qalan hansı bir hadisəni xatırlayırsanmı sənə təsirləndirdi?* Bu sual cümləsi morfoloji və sintaktik cəhətdən səhvdir. Cümlədə işlədilən tabelilik əlaqəsində olan sənə (*səni* olmalı idi) təsirləndirdi idarə əlaqəsindədir. Biz burda idarə əlaqəsinin pozulduğunu görürük. Sənə sözü ismin yönlük halındadır təsirsiz feillə əlaqə yaratmalı olduğu halda, bu cümlədə yönlük halda olan söz *təsirləndirdi* təsirli feili ilə birgə işlənmiş və idarə əlaqəsi pozulmuşdur. Aparıcı sualı belə qoysaydı daha düzgün olardı. *Səni təsirləndirən hansı hadisə yadında qalıb?*

Demək olar ki, televiziya kanallarının sonunda aparıcılar mətni bitirdikdən və yaxud reportaj sona çatdıqdan sonra axırıncı xəbəri “və” bağlayıcısı ilə başlayırlar. Buna misal olaraq: *Və sonda hava haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırırıq.* Burada “və” tabesizlik bağlayıcısı cümləni və yaxud sözü bir-birinə bağlamadığı üçün informasiyanın əvvəlində deyilməsinə ehtiyac qalmır. Axırıncı məlumatı “və” bağlayıcısı olmadan, *sonda hava haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırırıq* kimi deyilsə daha düzgün olar.

Televiziya mətnlərində və bağlayıcısının işlənmə yeri sabit deyildir. Və bağlayıcısı, əsasən, yazılı nitqdə işlənir. Yazılı nitqdə onun yeri sabitdir. Və bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və həmcins üzvlü cümlələri bir-birinə bağlayır. Televiziya mətnlərində və bağlayıcısı cümlənin yaranmasında fəal iştirak edən bir vasitədir: “Son xəbər” – Günel – 30.09.2013 – 18:02 – Və bildirib ki; “Hər səhər” – 26.09.13 – 08:46 – Və biz də təbrik edirik. Bu fikri amma bağlayıcısına da aid etmək olar: “Son xəbər” – 26.09.2013 – 21:00 – Amma öncə anonslara baxaq. (9. M. İmanov. **Dilimiz, nitqimiz və qayğularımız**)

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dil normaları nitq fəaliyyətində obyektiv mövcud olan dil qaydalarının məcmusudur. Dil normalarına düzgün riayət olunması mədəni-zəruri amildir. Bununla bərabər norma tələbləri danışan və dinləyənlər, yazanlar və oxuyanlar arasında ən münasib şərait yaradır (10, s.169).

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. A.Axundov, Ümumi dilçilik
2. Akif Bayramov, Ziyəddin Məhərrəmov, Mustafa İsgəndərzadə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (Dərs vəsaiti) Bakı – 2015
3. H.Həsənov, Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı-1999
4. N.Xudiyev, Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001
5. Məmmədov M.B, Mətbuat dilinin leksik xüsusiyyətləri. // Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005, № 5. s. 189-202
6. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyun tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir
7. Qulu Məhərrəmli, “Azərbaycan” qəzeti 14 oktyabr 2021-ci il
8. N.Xudiyev, Ədəbi dilimiz efrudə və ekranda. Bakı, 2000. səh. 161
9. M.İmanov, Dilimiz, nitqimiz və qayğularımız
10. A.Qurbanov, Ümumi dilçilik II cild, Bakı: Elm, 2011

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ədəbi dil, norma, televiziya verilişi, düzgün istifadə

Ключевые слова: азербайджанский язык, литературный язык, норма, телевизионное вещание, правильное использование

Key words: Azerbaijani language, literary language, norm, television broadcasting, correct use

Xülasə

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Apardığımız tədqiqat işində televiziya kanallarındakı ictimai-siyasi verilişlərdə aparıcılar tərəfindən ədəbi dil normalarının pozulması nitq təmizliyinə, nitqin dəqiqliyinə, nitqin aydınlığına və nitqin düzgünlüyünə xələl gətirdiyinə müşahidə etmişik. Müşahidələr onu göstərir ki, aparıcıların nitqində fonetik və morfoloji dialektizmlər, leksik normaların pozulması halları daha tez-tez baş verir.

Резюме

Телевидение, как ведущая отрасль СМИ, является зеркалом процессов, происходящих во всех областях общественной жизни и на этом зеркале прозрачно и отчётливо видны процессы языка. Основными признаками этой прозрачности являются соответствие материалов речи логике и нормам литературного языка, чёткость и ясность слов и предложений. В проведённой исследовательской работе выяснено что, нарушение норм литературного языка со стороны ведущих общественно политических передач на телевизионных каналах приводит к искажению ясности, правильности, чистоте и чёткости речи. Наблюдения показывают что, в речи ведущих телепередач чаще всего происходят случаи фонетических и морфологических диалектизмов и нарушение лексических норм.

Summary

Television, as the leading field of the media, is a mirror of the processes taking place in all spheres of public life, and in this mirror the language processes are also clear and transparent. The main reasons for this transparency are the conformity of speech materials to the norms and logic of literary language, clarity and fluency of words and sentences. In our research, the violation of the norms of literary language by the presenters in the socio-political programs on television channels affects the purity of speech, accuracy of speech, clarity of speech and impairs the accuracy of speech. Observations show that phonetic and morphological dialectisms and violations of lexical norms are more frequent in the speeches of presenters.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova